

John Rawls'un Ev-içi Adalet Yaklaşımının Eleştirisi

İrem Çağlar Gürgey*
Özyeğin Üniversitesi

Öz

20. yüzyılın en önemli siyaset felsefecilerinden birisi olan John Rawls'un adalet teorisi zamanının çok sayıda teorisyenini olduğu gibi feministleri de etkilemiştir. Liberal düşünürlerin aile adaletine ilişkin yaklaşımlarını toplumsal cinsiyet açısından sorunlu gören feministler benzer bir problemi Rawls'un adalet teorisinde de gördüler. Bu çalışmada kronolojik olarak Rawls'un temel eserlerinde yer alan aile yaklaşımlarına yönelik feminist eleştiriler ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: aile, feminist hukuk teorisi, orijinal durum, kamusal akıl, liberalizm.

* Yard.Doç.Dr. İrem Çağlar, Özyeğin Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, İstanbul-Türkiye. E-posta: irem.caglar@ozyegin.edu.tr, iremcaglar@gmail.com.

The Critique of John Rawls's Domestic Justice Approach

İrem Çağlar Gürgey
Özyeğin University

Abstract

John Rawls, being one of the most important political philosophers of the twentieth century, has influenced most of the theorist of his time, including feminists with his theory of justice. Feminists finding liberal thinkers' gendered family justice approaches problematic saw a similar problem in Rawls's theory of justice. In this paper, the feminist critiques towards the concept of family embedded in Rawls's works will be discussed in chronological order.

Keywords: *family, feminist legal theory, original position, public reasoning, liberalism.*

Giriş

20.yüzyılın en önemli düşünürlerin birisi olan John Rawls'un feminist eleştirisi feminist hukuk eleştirisini de etkilemiştir. Hukuk teorisinin temel kavramlarından birisi olan adalet kavramı eleştirel hukuk çalışmalarının ve bu çalışmalarının bir parçası olan feminist hukuk teorisinin¹ de önemli konu başlıklarından birisi olmuştur. Feminist hukuk çalışmalarında yer alan Rawls eleştirilerinin büyük bir kısmı feminist siyaset felsefecilerinin çalışmalarından kaynak almaktadır. Feminist hukuk eleştirmenleri ya da teorisyenleri eleştirel hukuk çalışmalarının² bir parçası olarak liberal hukuk sistemine eleştiri getirmişlerdir. Ancak eleştirilerinde sadece eleştirel hukuk çalışmalarının liberalizm eleştirilerinden değil, feminist siyaset eleştirilerinden de yararlanmışlardır.

Batı'da feminist teori 1970'lerden sonra liberal pek çok kuramcının temel felsefi metinlerini feminist perspektiften yeniden okumalarını yapmışlardır. Söz konusu eleştirel okumalar neticesinde bu metinlerin birçoğunun toplumsal cinsiyet eşitsizliğini onayladıkları ve sürdürdükleri belirlenmiştir. Carole Pateman (1988), Susan Moller Okin (2013), Genevieve Lloyd (1996), Iris M. Young (1987), Josephine Donovan (1997) siyaset felsefesinin ana metinlerinin eleştirisi yapan feminist kuramcılardan bazılarıdır. John Rawls ve onun 20. yüzyıl siyaset felsefesini oldukça fazla etkilemiş olan eserleri³ de feminist eleştirinin süzgecinden geçmiştir. Rawls'un feministlerce eleştirilmesinin ilk nedeni genel olarak tüm liberal teorisyenlerinin temel metinlerinin feminist eleştirden geçmesidir. İkincisi ise 20. yüzyılda Rawls'un adalet teorisi inşa etme girişimidir. Feminist tartışmaların önemli başlıklarından birisi olan toplumsal cinsiyet eşitsizliği olgusudur. Bu tartışmanın adalet kavramına dayanmadan ilerlemesi mümkün değildir. Bu nedenle Rawls'un adalet kavramına odaklı çalışmaları her zaman feministlerin ilgi alanı dâhilinde olmuş ve muhtemelen olmaya da devam edecektir.

Rawls feministlerin kendi adalet teorisine yönelik eleştirilerin bir kısmını ciddiye almış (Nussbaum, 2003:488) ve son dönem eserlerinde bu eleştirilere kısa bir cevap vermiştir (Rawls, 2001:161-168; Rawls, 1999:573-615). Rawls'un detaylı olmasa da cevap verdiği feminist yazarlar Okin, Martha Nussbaum, Linda C. McClain, Sharon A Lloyd'dur. Söz konusu isimlerin liberal feminist yazarlar olduğu görülmektedir. Rawls'un teorisine yönelik feminist eleştiriler sadece liberal feministlerden gelmemiştir. Marksist düşüncenin liberalizme yönelik eleştirilerinden etkilenen feminist teorisyenler de Rawls'u eleştirmiştir. Catharine Mackinnon ve Carole Pateman'ın Rawls eleştirisi bu tür bir Marksist feminist eleştirinin örneği olarak ele alınabilir (Pateman, 1988; MacKinnon, 2003). MacKinnon liberalizmin eril tahakkümüne hizmet ettiğini ve dolayısıyla kadınların toplumsal cinsiyetten kaynaklanan ezilmişliklerini görmezden geldiğini belirtmektedir. Örneğin MacKinnon'un en çok üzerinde durduğu ve aynı zamanda mücadele verdiği pornografinin sınırlandırılması konusu liberaller açısından sorunludur. Liberaller pornografinin sınırlandırılması ya da yasaklanmasını düşünce özgürlüğünün ihlali olarak ele

alırken, MacKinnon ve onun gibi düşünen radikal feministler pornografiyi bir eşitsizlik sorunu olarak ele almaktadırlar (Weisberg, 1993:214). MacKinnon'a göre liberalizmin nötr devleti pornografi örneğinde olduğu gibi konuya nötr bir şekilde yaklaşarak ayrımcılığa neden olmaktadır. Liberalizmin aileye yaklaşımının da yine nötrlük görüntüsünde cinsiyetçi olduğu ve bu bağlamda liberal hukuk sistemlerinin ailenin içindeki toplumsal cinsiyetten kaynaklanan sorunları görmezden geldiği ve sürdürdüğü görülmektedir (Brake, 2004:295). MacKinnon'un liberalizmin nötrlük yaklaşımına eleştirileri ve bu bağlamda liberal devlet ile hukukun erilliğine ilişkin eleştirilerindeki temellendirmeler Okin ve Nussbaum gibi liberal feministler tarafından paylaşılmaz. Ancak onlar liberalizmin temel ilkelerinden ziyade liberal teorisyenlerin toplumsal cinsiyetten kaynaklanan adaletsizlikleri görmeden teorilerini inşa etmelerine eleştiri getirmektedirler. Bu eleştirileri doğrultusunda liberal teorinin dönüşebileceği konusunda yazılarında bir umut sezilenmektedir. Ancak radikal ve Marksist feministlerin yazılarında nötrlük gibi liberalizmin temel ilkesine yönelik bir itiraz vardır. Bu doğrultuda çözüm reformdan ziyade köklü bir dönüşümü gerektirmektedir. Rawls'un cevapları sanırım bu nedenle sadece liberal feministlere yönelik olduğu söylenebilir. Söz konusu cevaplarla birlikte akademik bir tartışmanın başlamıştır. Bu tartışmanın odak noktasının aile kavramı olduğu görülmektedir. Aile kavramıyla paralel olarak kamusal/özel ayrımı⁴, toplumsal sözleşme kavramı, kamusal akıl kavramları da feminist eleştirel bakış açısıyla ele alınmaktadır. Bu çalışmada toplumsal cinsiyet sorunsalı konusunda Rawls'un sessiz kaldığını iddia eden bir grup teorisyenin argümanlarının altını çizmek amaçlanmaktadır. Böylece toplumsal cinsiyetten kaynaklanan sorunlara çözüm getirmeyi amaçlayan hukuk normları, yargı kararları ve hukuk doktrini liberal ideolojiyle temellendirilirken göz ardı edilmemesi gereken bakış açısına vurgu yapılacaktır. Özellikle liberal feministlerin çağdaş liberal teorinin öncüsü olan bir düşünürü yönettikleri eleştirinin evleviyetle liberal hukukçular tarafından dikkate alınması gerekmektedir. Rawls'a yönelik eleştirilerin büyük bir kısmı Rawls'un söylediklerine ilişkindir. Ancak feministler çoğunlukla Rawls'un söylemediklerine ve toplumsal cinsiyet, kadın ve aile konularında ima ettiklerine odaklanmaktadırlar (Okin, 1989:89). Söz konusu grubu feminist olarak adlandırmamın nedeni aralarındaki önemli farklılıklara rağmen toplumsal cinsiyet sorununu Rawls'un adalet teorisine yönelik eleştirilerinde ve diğer çalışmalarında odak noktası olarak almalarıdır⁵.

Bir Adalet Teorisi (A Theory of Justice)

Kronolojik olarak bakıldığında feministler öncelikle Rawls'un (1999) *A Theory of Justice* başlıklı kitabına yönelik eleştirilerini ortaya koymuşlardır. İlk eleştiriler içerikle bağlantılı olarak kitabın diline ve kullanılan terimlerin toplumsal cinsiyet açısından sorunlu olan kısımlarına yöneliktir. Toplumsal cinsiyet açısından nötr olduğu varsayılan adam(man), insanoğlu(mankind), o(he) gibi kelimeleri Rawls kendisinden önceki düşünürlerin görüşlerini

referans alırken ve kendi görüşlerini belirtirken ortaya koymaktadır. Kullanılan dil ve seçilen kelimeler nedeniyle feministler teorinin içeriğine girmeden acaba söz konusu adalet teorisi kadınları kapsıyor mu sorusunu sormaktan kendilerini alamamışlardır (Okin, 1989: 91). Bu soruların cevapları kitabın içeriğiyle birleşmekte ve cevap verilememektedir.

Anaakım (malestream) siyaset felsefesine yönelik feminist eleştiride ismi en çok anılan düşünülerden birisi olan Carole Pateman, toplumsal sözleşme teorilerini feminist perspektifle yeniden okumasını yapmıştır. Pateman'ın *Sexual Contract* adlı eseri hiç şüphesiz toplumsal sözleşme teorisine yönelik farklı ve ses getiren bir eleştiri ortaya koymuştur. Söz konusu farklılık toplumsal sözleşmenin toplumsal cinsiyetlendirilmiş yapısını deşifre etmesinden kaynaklanmaktadır. *Pateman Kardeşler Arası Toplumsal Sözleşme* başlıklı makalesinde toplumsal sözleşme teorisini bir hikâye olarak adlandırmakta ve bu hikâyenin sadece yarısının anlatıldığını belirtmektedir. Sözleşme teorilerinin toplumsal cinsiyetçi boyutları olduğunu fakat bu boyutunun gözardı edildiğini koymaktadır. Bununla Pateman sözleşmeyle oluşturulan sivil toplumun ataerkil bir düzen olduğunu bize anlatılmadığını belirtmektedir (Pateman, 1989). Sözleşme teorisyenleri siyasal hakları temellendirirken toplumsal sözleşme varsayımında yararlanmaktadırlar. 20. yüzyılda benzer temellendirmeyi Rawls ve izleyicileri de kullanmıştır. Pateman'ın Rawls eleştirisi de bu noktadan başlamaktadır. Ona göre sorunlu olan bir teorik yaklaşımın tüm eleştirilere rağmen tekrarlanması konunun cinsiyetçi boyutunun görmezden gelinmesini de sürdürmektedir (Pateman, 2004:119).

Rawls toplumsal sözleşme kuramını ya da orijinal durum yaklaşımını özgür ve eşit bireyler arasında adil bir birliklilik olarak tasarlanmış bir topluma en uygun adalet ilkelerinin ne olduğuna karar vermek için kullanır (Rawls, 1985: 223, 231). Rawls orijinal durumda eşitsizliği bertaraf etmek için bilgisizlik perdesi (veil of ignorance) kavramını yaratır (Rawls, 1999: 118-130). Rawls'un sözleşme kuramının temelini teşkil eden orijinal durumdaki bireyler adaletin tarafsız ilkelerini belirleyebilmek için bilgisizlik perdesi arkasındadırlar. Söz konusu perdenin arkasındaki bireylerin hangi konulardan bilgisiz oldukları Rawls tarafından tek tek sayılmıştır Ancak bunlar arasında cinsiyet *A Theory of Justice* kitabında yer almamaktadır (Rawls, 1999:118; Okin, 1989:90-91). Pateman'a göre Rawls *A Theory of Justice* adlı kitabında sözleşmeye taraf olanların orijinal durumda kendilerinin temel gerçekliklerinin bir parçası olan cinsiyetleri hakkında bilgi sahibi olmadıklarının düşünülebileceğini belirtmektedir. Bu durumda bilgisizlik perdesi arkasındaki bireyler cinsiyetsiz ve cinsiyet seçime dâhilmiş gibi gözükebilir. Pateman'a göre Rawls'un nörlük yaklaşımı cinsiyet ve buna bağlı toplumsal cinsiyet sorunlarının görmezden gelinmesine neden olmaktadır. Rawls'un sözleşmeye katılanların aile reisleri olduklarını belirtmesi Pateman tarafından eleştirilen diğer bir konudur. Hem orijinal durumdaki bireylerin bilmedikleri durumlar arasında cinsiyetin belirtilmemesi hem de katılımcıların aile reisi olduklarının vurgulanması, Pateman'a göre Rawls'un birey hakkındaki önkabullerini ortaya koymaktadır

(Pateman, 1989: 138). Pateman'a göre Rawls öncesi toplumsal sözleşme teorisyenleri bireyi ve aileyi tüm gerçekliğiyle sözleşmeye kattığı için Rawls'dan daha olumlu bir yaklaşım sergilemişlerdir. Ancak Rawls dâhil tüm sözleşme teorisyenlerinin toplumsal cinsiyet açısından problemlili yaklaşımlar kurguladıklarını belirtmektedir.

Rawls adalet ilkelerini belirleyecek olan orijinal durumdaki bireyleri "aile reisleri" ya da "aile temsilcileri" olarak ortaya koymaktadır (Rawls, 1999:111; Okin, 1989:92; Brennan-Pateman, 1979: 185). Rawls orijinal durumdaki temsilcilerin aile temsilcileri olmalarının zorunlu olmadığını belirtse de genellikle aile reislerinden bahsetmektedir. Okin'e göre bunu yapmasının nedeni kuşaklar arasındaki bağlantının ancak bir sonraki kuşağın iyiliğini düşünen bireylerce olması gerektiğini düşünmesindedir (Okin, 1989: 92). Rawls'un orijinal durumda bireylerden ziyade aile reislerine yer vermesi eleştirilmektedir. Aile reislerinin tüm kuşaklar için geçerli adalet ilkelerini belirleyemeyeceklerini düşünülmektedir. Rawls ve Hegel arasında bir benzerlik kurularak Rawls'un aileyi sevgiyle ilişkilendirmesi ve adaletle bağlantısını kurmamasını da problemlili bulunmaktadır (English, 1977: 91-104). Rawls aile ve sevgiyi doğal kabul etmekte bunları adaletin ilkelerinden ayrı kılmaktadır. Aile dışındaki tüm kurumlar adaletin ilkelerini konusuyken aile sevgiyle ilişkisi bağlamında doğal kabul edilerek kamusalın ve adaletin ilkelerinin dışında tutulmaktadır (Kearns, 1983: 36; Green, 1986: 27). Aileyi adaletten ayrı kılmak, orijinal durumda belirlenecek olan adalet ilkelerinin sadece kamusal alana ilişkin problemler için uygulanabilir hale getirmektedir. Adil olmayan bir aile yapısından adil vatandaşların nasıl çıkacağı Rawls'un teorisinde belirsizdir (Kearns, 1983: 36).

Rawls *A Theory of Justice* adlı kitabında aile tanımını yapmamaktadır. Ancak feminist eleştiriler Rawls'un aileyi bir doğal olgu olarak heteroseksüel ve çekirdek aile olarak varsaydığını ortaya koymaktadır (Kearns, 1987:37). Rawls'un orijinal durum betimlenmesinde aile reislerinden bahsetmesi ve adaletin ilkelerinin özel alana ilişkin olmamasına yönelik feminist eleştiriler aynı zamanda geleneksel kamusal/özel ayrımına ilişkin eleştirilerle de örtüşmektedir (Green, 1986: 28).

Susan Moller Okin, Rawls'ın söz konusu yaklaşımını Carol Gilligan'ın "adalet etiği" ve "ihtimam etiği" ayrımı bağlamında tartışmaktadır. Okin'e göre Rawls'un felsefesi "adalet etiği" alanına ait gözükmektedir. Ahlak psikolojisi açısından Rawls'un yaklaşımı rasyonalist, bireyci ve soyuttur. Okin'e göre ihtimam etiği adaletin tam da merkezindedir (Okin, 1989:245-246). Okin *Justice, Gender and the Family* kitabında Rawls'un modern liberal toplumun derin toplumsal cinsiyet eşitsizliğini barındırdığını belirtmediğinin altını çizmektedir. Orijinal durumda taraflar toplumsal cinsiyet açısından bilgisizdirler. Okin Rawls'un teorisinde aile kavramına yer vermesini olumlu karşılar. Ancak O'nun eleştirisi Rawls'un teorisinde aile içinde adaletin gerekliliklerini geliştirmemiş olmasıdır. Linda Mc Clain, Okin'in görüşlerini büyük ölçüde kabul etmekle beraber, Rawls'un düşüncesinde insanların birbirlerine ihtimam ve adalet ahlakıyla bağlı olduğunu belirtmektedir.

McClain Rawls'un birey yaklaşımının eril, bencil, rekabetçi, kendi önceliklerini, sorumluluklarından üstün tutan atomistik bir birey olmadığını düşünmektedir (McClain, 1992:1206-1209). Rawls'a yönelik söz konusu feminist eleştiri (Örn. Minow,1994) Sandel ve Charles Taylor gibi komüniteryan liberalizm eleştirilerinin benzeridir⁶. McClain söz konusu liberalizm eleştirisinin Rawls'un yaklaşımını açıklamadığını düşünmektedir. Ona göre Rawls'un bireyi kendi iyi anlayışını değerlendirebilme ve değiştirebilme yeteneğine haizdir. Bu bağlamda kadınların gerek aile düzeyinde gerekse toplumsal yaşamda belirli tipte ilişkileri gözden geçirme ve baskıcı olup olmadıklarını denetleyebilme yeteneğine sahip olduklarını belirtmektedir (McClain, 1992: 1206). Dolayısıyla Rawls'un *A Theory of Justice* kitabındaki aile kavrayışına yönelik olarak feminist literatürde farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Sadece olumsuz değil, MacCalin ve kısmen Okin'in düşüncesinde olduğu gibi olumlu yorumlayanlar da bulunmaktadır.

Siyasal Liberalizm

Rawls *A Theory of Justice* adlı kitabına feministlerin yönelttiği eleştirilerin bir kısmına *Siyasal Liberalizm* adlı kitabında cevap vermiştir. Rawls *Siyasal Liberalizm* kitabının giriş kısmında aile ve toplumsal cinsiyete ilişkin sorunların kendi teorisi etrafında çözümlenebileceğini belirtmektedir (Rawls, 2006:15-16). Bu kısa cevabın feminist eleştirileri azaltmadığı, tam tersine çoğalttığı ve kutuplaştırdığı iddiaları ileri sürülmüştür (Abbey, 2013:1-23). Rawls'un feministlerin itirazlarını tatmin edici bir şekilde ele alması için öncelikle kendisine yönelik en önemli ve ılımlı itiraz olan Okin'in *Justice, Gender and the Family* adlı kitabına yanıt vermesi beklenirdi. Ancak Siyasal Liberalizm'e bakıldığında, bu konuda bir sessizlik olduğu görülmektedir. Benzer durum Pateman'ın argümanları için de geçerlidir. Rawls Pateman'ın toplumsal sözleşme eleştirilerine cevap vermeyi gerek görmemiştir (Exdell, 1994:441; Hirshman, 1994: 1860).

Rawls'un söz konusu sessizliğine ilk feminist itiraz John Exdell'dan gelmiştir. Exdell Rawls'un çoğulculuk yaklaşımının dinsel farklılıkları kapsadığı, ancak toplumsal cinsiyet nedeniyle dezavantajlı konumda bulunan kadınları kapsamadığını belirtmektedir (Exdell, 1994:442). Siyasal Liberalizm'de Rawls modern liberal devletlerde vatandaşların kapsamlı doktrinlere sahip olduklarını kabul etmektedir. *A Theory of Justice* ise kapsamlı doktrin olarak faydacılığı belirtmiştir. *Siyasal Liberalizm*'de daha çok din üzerinde durmuştur. Hakaniyet olarak adalet temelinde dinsel farklılıkların ya da kapsamlı inanç sistemlerinin birlikteliğine ilişkin sorular üzerinde durmuştur. Ancak toplumsal cinsiyet ve ırk ayrımcılığından kaynaklanan sorunların *Siyasal Liberalizm* içinde *A Theory of Justice*'de olduğu gibi cevaplanmaması feministler tarafından eleştirilmiştir. Exdell, ev-içi adalet, kadınların özgürleşmesi, özerkliği ve eşitliği konularındaki feminist taleplere Rawls'un yaklaşımının bir açılım sağlamadığını düşünmektedir. Rawls *Siyasal Liberalizm* adlı kitabını büyük ölçüde komüniteryan eleştirilere cevap niteliğinde yazdığından, argümanları

dini muhafazakârların hoşuna giderken, feministlerin desteğini azaltmıştır. Zira teori geleneksel ailenin içindeki toplumsal cinsiyet rollerinin olumsuz sonuçlarına ilişkin bir çözüm sunmaktan uzak kalmaktadır. Exdell feministlerin taleplerinin Rawls'un siyasal liberalizminin tamamen dışında olduğunu belirtmez. Rawls'un iyi düzenlenmiş bir toplumda bireylerin hak ve özgürlükleri konusunda eğitilebileceklerine ilişkin düşüncesini onaylamaktadır. Bu bağlamda iyi düzenlenmiş toplumlarda kadınlar ve kız çocukları özerk bireyler olarak yetişebileceklerdir (Exdell, 1994:453-454).

Rawls'un *Siyasal Liberalizm* adlı kitabına yönelik diğer bir feminist eleştiri Linda Hirshman'ın 1994 tarihli makalesinde yer almaktadır. Hirshman Exdell'le benzer şekilde Rawls'un teorisinin büyük ölçüde dinsel farklılıklara ilişkin olduğunu ve muhafazakâr dindarlıkla doğrudan ilişkisi olan ailedeki geleneksel toplumsal cinsiyet roller sorununa giriş cümlesindeki birkaç cümle dışında yer verilmediğini belirtmektedir (Hirshman, 1994:1860-1865). Rawls'un orijinal durumunun eril üstünlüğünü içerip içermediğini sorgulamakta ve içerdiğini ileri sürmektedir. Hirshman Rawls'un tüm feminist eleştirileri bilmesine rağmen ustaca bu eleştirileri görmezden gelmesine hayran olmaktadır. Özellikle toplumsal sözleşme teorisine ilişkin eleştirileri görmezden gelme haline şaşırılmaktadır (Hirshman, 1994:1860-1861). Hirshman Gilligan'ın "farklı ses" kavramını referans göstererek orijinal durumda kadınların farklılığının Rawls'un teorisi açısından dezavantaj oluşturabileceğini altını çizmektedir. Dinci fanatikleri dışladığı gibi kadınları dışlaması gerekecektir (Hirshman, 1994:1869). Kadınların erkeklere göre fiziksel olarak daha zayıf ve ufak olmaları, Rawls'un rasyonel ve makul katılımcılarından farklı bir konuma götüreceğini düşünmektedir. Bilgisizlik perdesi kalktığında Hirshman'a göre bu durumda katılımcıların oluşturduğu adalet ilkeleri sadece devletle ilişkili olmayacak, aynı zamanda insan ilişkilerinin en mahrem alanlarına da girecektir. İkinci sözleşmeye katılanların adaletin ilkelerinin kolektif güvenlik ve bireyin toplumsal inşasına odaklanması gerektiğine karar verebileceklerini düşünmektedir. Bu ilkeler hem tarihsel liberalizm hem de Rawls'un liberalizmi açısından kabul edilemez. Zira liberalizmin kamusal ve özel alanlar arasındaki ayrıma ilişkin temel düşünceyi yıkmaktadır (Hirshman, 1994:1875). Sonuç olarak Hirshman Rawls'un kamusal alanı hayatın diğer alanından yani özel alandan kesip çıkarmasını feminist perspektiften eleştirmektedir. Zira bu ayrımın devam etmesi kadınlara yönelik özel ve mahrem alandaki şiddeti onaylamakta ve öndürmektedir.

Siyasal Liberalizm adlı kitaba yönelik olarak feministlerden eleştiri gelmesi bekleniyordu. Sanırım en çok Okin'in eleştirisi merakla bekleniyordu. Zira *A Theory of Justice* adlı kitapta Rawls'un aile yaklaşımına yönelik en kapsamlı ve feminist teoriyi etkileyen eleştiri Okin'den gelmiştir. Okin Rawls'ın aileye ilişkin olarak *Siyasal Liberalizm*'de bir iki cümle ile konuyu geçiştirmesinden önce Rawls'un yayımlanmayan bir taslak çalışmasından bahsetmektedir. *Kadınlar ve Aile* başlıklı çalışmasını öğrencileriyle paylaştığını belirtmekte ama *Siyasal Liberalizm* ve daha sonraki kitaplarında bu çalışmaya yer vermemesini şaşırtıcı bulmaktadır (Okin, 2004:1555). Zira *Siyasal Liberalizm*'in ABD'de

yayımlandığı dönemde Amerikan toplumunda toplumsal cinsiyetten kaynaklanan sorunlar gündemdeydi (Okin, 1994:24).

Okin Rawls'un *Siyasal Liberalizm* adlı kitabında toplumsal cinsiyet konusunda birçok sorunlar olduğu, ancak Rawls'un *A Theory of Justice* adlı kitabındaki adalet teorisinin yeniden ele alınarak feminizm için yeni açılımlar sağlayabileceğini düşünmektedir (Okin, 1994:23-43). Okin'in feminist perspektiften Rawls'un yaklaşımını ele alması iki varsayıma dayanmaktadır. Orijinal durumdaki taraflar mevcut toplumsal hayat içerisinde yer alan gerçek sosyal durumlarda yer alan insanların perspektifi bağlamında düşünmelidirler. Orijinal durumdaki taraflar mevcut toplumsal yaşamda ve tarihte kadınların ikincilleştirildiğini ve toplumsal cinsiyet deneyimlerinden kaynaklanan baskıyı anlayabilirler (Schwartzman, 2013:89).

Orijinal durumda *bilgisizlik perdesi* ardındaki katılımcılar kendilerinin hangi cinsiyetten oldukları hakkında bilgi sahibi değildirler. Her bir birey bilgisizlik perdesi arkasından perdenin önüne geçtiğinde kadın olabileceği bilincindedir. Bu nedenle adaletin ilkelerini belirlerken kadınların ev içinde konumlandırılmasını ve iş yerinde ve sosyal hayatta ikincilleştirilmesini kabul etmez. Okin Rawls'un liberal adalet ilkelerinin gerçekten ve tam olarak uygulanması halinde toplumsal cinsiyet sistemiyle mücadele edilebileceğini belirtmektedir (Okin, 1989:89). Rawls bilgisizlik perdesini açıklarken perdenin arkasındaki bireylerin cinsiyet konusundaki bilgisizliğinden bahsetmez. Ancak 1975 yılında yazdığı *Fairness to Goodness* adlı makalesinde bilinmeyen özellikler arasına cinsiyet ve ırkı da eklemiştir. Bu haliyle modelinin cinsiyet ve ırk eşitsizlikleriyle mücadelede kullanılabileceğini belirtilebilir (Rawls, 1999:268; Schwartzman, 2013:43). Ancak Okin sonraki yazılarında Rawls'un bilgisizlik perdesi arkasındaki bireylerinin niteliklerine yönelik eleştirilerini sıralamaktadır. Bunlardan ilki Rawls'un orijinal duruma katılanların aile reisleri olduğuna ilişkin düşüncesidir. Okin'e göre toplumsal cinsiyet rolleri gereği aile reisleri genellikle erkeklerdir. Bu nedenle Rawls'un yaklaşımı aile içindeki ataerkil iş bölümünü sürdürmesi açısından sakıncalıdır. Okin'in ikinci eleştirisi Rawls'un cinsiyet ve toplumsal cinsiyet konularına ilişkin meseleleri tartışmamasına ilişkindir. Okin'e göre "... biyolojik cinsiyet farklılıklarından etkilenen cinsiyet ayrımcılığı ve toplumsal cinsiyetlendirmenin çeşitli boyutları" Rawls tarafından yeterince ele alınmamıştır (Okin, 2005:237-238; Chambers, 2013:77-78). Üçüncü problem Rawls'un adalet ilkelerinin aile için geçerli olup olmayacağıyla ilgilidir. Okin son problemi şu şekilde ortaya koymaktadır.

Her ne kadar Rawls aile olgusunu temel yapının bir parçası olarak listelese de, *Siyasal Liberalizm*'de açıkça kamusal-özel ayrımında aileyi siyasi olmayan tarafa yerleştirmektedir. Rawls aileyi kiliseler, üniversiteler, şirketler sendikalar gibi bireyin kendi iradesiyle üyesi olduğu kurumlar gibi ele almaktadır. Bu nedenle aile adaletin ilkelerinin konusu değildir ve demokratik olarak idare edilemezler (Okin, 2005:241; Chambers, 2013:78).

Ancak Okin'e göre bu argüman kabul edilemez. Zira aile diğer kurumlardan farklı olarak temel yapının bir parçasıdır ve adalet duygusunun öncelikle aile içinde geliştirilmesi gerekmektedir (Okin, 2005:245; Chambers, 2013:78). Rawls her ne kadar dirense de adaletin ilkelerinin aile içinde uygulanması gerektiğini ve böylece özellikle kadın ve çocukların aile içindeki ikincil konumlarının giderilebileceğini belirtmektedir (Okin, 2004: 1538-39; Chambers, 2013:78). Okin aslında Rawls'un adalet teorisinin aile açısından revize edilerek toplumsal cinsiyet sorununa bir çözüm getirebileceğini düşünmektedir.

Rawls'un *Siyasal Liberalizm* eserine yönelik en önemli liberal feminist eleştiri filozof Martha Nussbaum'dan gelmiştir. Nussbaum Okin'e benzer şekilde Rawls'un aile yaklaşımı ve bununla bağlantılı olarak kadın ve çocuk haklarına ilişkin duruşuyla ilgilenmektedir. Rawls'un aile kavrayışına ilişkin Nussbaum'un çok sayıda çalışması bulunmaktadır. Ancak Nussbaum'un Rawls'la olan ilişkisi diğer feministlerde olduğu gibi aile kavrayışıyla sınırlandırılmaz. Nussbaum çalışmalarında Rawls'un yaklaşımlarına sıklıkla yer vermekte ve birçok konuda kendisiyle paralel düşünmektedir⁷. Örneğin Nussbaum'un kapasite yaklaşımı (capability approach)⁸ yaklaşımındaki görüşleri Rawls'un teorisyle ortaklaşmaktadır (Nussbaum, 1998:40-42).

Kapasite yaklaşımı insani gelişme ve kalkınmayı insanın işlevleri ve kapasitesinin genişlemesi olarak görmektedir. Bu yaklaşım insanların gelir ve harcamalarına odaklanmak yerine, onların etkili bir biçimde ne yapabildiklerine ve ne olabildiklerine odaklanır. Burada belirli kalkınma ve fayda için insanlar araçsallaştırılmaz, bireylerin her biri birer amaçtır (Nussbaum, 2008: 244; Sen, 2004: 64-65). Aile yapısı ele alındığında insani kapasiteler Nussbaum'a göre hayat, sağlık, beden bütünlüğü, onur, aşağılanmama, kurumsal özgürlükler, duygusal sağlık, başkalarıyla anlamlı ilişkiler şekillendirme fırsatları, politikaya katılabilme, mülk edinebilme, evdışı çalışabilme, kendisi için düşünebilme ve hayatını planlayabilmedir. Nussbaum'a göre aile aynı zamanda bütün bu kapasiteler dışındaki insani kapasiteleri etkilemektedir. Bireyin doğumundan ölümüne kadar öyle ya da böyle kapsamlı bir şekilde hayatının her alanını şekillendirmektedir. Bu bağlamda Nussbaum Rawls'la benzer şekilde ailenin toplumun temel yapısını teşkil ettiğini kabul etmektedir. Nussbaum eğer toplumsal adaleti sağlamak istiyorsak adaletin ilkelerinin aile kurumuna da uygulanması gerekliliğinin altını çizmektedir. Benzer şekilde Nussbaum'un kapasite yaklaşımına göre eğer bir kurum insani kapasitelerin şekillenmesinde etkiliyse, kamusal politikaların bu kurumlara odaklanması gerektiğini düşünmektedir (Nussbaum, 2008: 245-246). Nussbaum'un aile konusunda Rawls'la ortaklıkları üç noktada bozulmaktadır. Bunlar; (1) Rawls'un temel yapının bir parçası olan aileyi kilise ya da üniversiteyle analogi kurarak ele almasını, (2) Rawls'un Batılı çekirdek aileyi kavramsallaştırmasında temel almasını, (3)Rawls'un aileyi devletin siyaseti ve hukukuyla oluşturduğu bir kurum olarak görmemesini eleştirmektedir. Nussbaum Rawls'un aile ile kilise arasında bir benzerlik kurarak sonuca ulaşmasını eleştirmektedir. Nussbaum'a göre aile bireylerin kendi iradeleriyle

içerisinde buldukları bir kurum değildir. Rawls'un temel yapı olarak tanımladığı kurumlar bireyin doğumundan ölümüne kadar hayatının her alanını etkileyen yapılardır. Nussbaum'a göre aile temel yapı içerisinde yer alır ancak Nussbaum dini yapıları bu bağlamda temel bir yapı olarak kabul etmemektedir. Dini kurumların insanların hayatında etkisi yaygın değildir. Ancak ailenin etkisi başlangıcından sonuna kadar etkilidir.

Gönüllülük ilişkisi bağlamında da eleştiri getirmektedir. Bir kilise ya da üniversiteye bireylerin kendi iradeleriyle dâhil olabileceklerini, ancak aile içinde yer alıp almama konusunda bir iradenin olup olmadığını Nussbaum tartışmalı bulmaktadır. Erişkinlerin aile hayatı içerisinde olup olmamalarını kendi iradeleriyle belirlediği söylenebilir. Ancak çocuğun için bu savı ileri sürmek mümkün değildir. Bir çocuğun modern devlet yapısında aile içerisinde yer alması kesinlikle kendi iradesiyle gerçekleşmez. Çocuk bir ailenin içerisinde kendi iradesinden bağımsız bir şekilde doğmaktadır. Bu ister hukuki anlamda bir aile olsun, ister olmasın, insan evladı olan çocuk herhangi bir birey olmadan hayatını devam ettiremez. Dolayısıyla iradesi olmadan bir birlikteliğin içerisinde varoluşunu gerçekleştirir. Çocukların yetiştirilmesinde kendilerinin hayatta kalmasını sağlayan birey/lerin eğitimi önemli olmaktadır. Toplumsal cinsiyet rolleri ve onlardan kaynaklanan eşitsizlikler bu nedenle kuşaktan kuşağa devredilmektedir. Bu devir usulünde de herhangi bir irade açıklaması ve gereksinimi söz konusu değildir. Rawls Nussbaum'un altını çizdiği bu sorunu kesinlikle teorisini inşa ederken tartışmamaktadır.

Aileler çocuklarını kamusal eğitimden uzaklaştırmak ve kendilerinin belirlediği şekilde aile içinde eğitmek istediklerinde liberal devlet kuramları ve cemaatçiler arasında tartışma çıkmaktadır. Bu tartışmada Rawls'un teorisi açık değildir. Zira adaletin ilkelerinin bir temel yapı olarak aileye de uygulanması gerektiği hususunda Rawls'un düşüncesi açık değildir. Temel yapı bir bütün olarak ele alınmakta ve adalet ilkeleri temel yapıya bu bütünsellik üzerinden uygulanmaktadır. Temel yapıyı oluşturan her bir parçaya uygulanıp uygulanmayacağı belirsizdir. Aile temel yapının bir parçası olarak adaletin ilkelerinden faydalanabilecek midir?

Nussbaum'un ikinci itirazı Rawls'un normal kabul ettiği çekirdek ve Batılı aile tipine yöneliktir. Alternatif aile tiplerinin akademik hayatta tartışılmasına rağmen Rawls'un aileyi doğal bir yapı olarak ele alan yaklaşımı ilk yazılarından son yazılarına kadar sürmüştür. Geleneksel olmayan çekirdek aileleri kabul etmekle beraber, çocukların çekirdek ailede yetişmesi gerektiği düşüncesini devam ettirmiştir. Kırsal aileler, geniş aileler, kadın kolektifleri gibi geniş ve Batılı olmayan aile tipleri de orijinal durumda yer alacaklar ve bu ailelerin sadece çekirdek aileyi gözetecek adalet ilkeleri belirlemeyi tercih edecekleri şüphelidir (Nussbaum, 2003: 504).

Nussbaum'un üçüncü eleştirisi, ailenin siyasi ve hukuki bir kurgu olduğuna ilişkin savı Rawls'un tanımaması üzerinedir. Nussbaum ailenin modern toplumlarda siyasi olarak yapılandırıldığını ve daha sonra da hukuken meşrulaştırıldığını ortaya koymaktadır. İnsanlar farklı şekillerde bir araya gelirler, birlikte yaşar, birbirlerini severler ve çocuk sahibi olurlar. Bunun

doğada tek bir formülü olamaz. Ancak siyaset ve hukuk bu formüllerden birisini seçer ve onu normları aracılığıyla doğal kabul ettirir. Modern devletlerde bir ailenin nasıl oluşacağı, nasıl sona ereceği, sona ermesinin sonuçlarının ne olacağı hukuk normları aracılığıyla belirlenmektedir (Nussbaum, 2003: 504-505). Sosyolojik olgular neticesinde ortaya çıkmış olan normlar hukuk normlarıyla örtüşebileceği gibi, örtüşmeyebilir de. Bu sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Türkiye’de olgusal olarak geniş ailelere rastlanmaktadır. Ancak aile hukuku düzenlemelerinin çekirdek aileyi esas alarak düzenlendiğini görmekteyiz. Örneğin boşanma durumunda çocukla kişisel ilişki kurma hakkı 1926 tarihli Türk Medeni Kanunu’nun ilk halinde sadece çocuğun anne ve babasına tanınmıştır. Büyükanne ve büyükbabaların çocukla kişisel ilişki kurma hakkı kanunda tartışılmamıştır. Mehaz İsviçre Medeni Kanunu’nda da benzer şekilde söz konusu olguya ilişkin herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır. Konu yüksek yargının önüne geldiğinde İsviçre Federal Mahkemesi kanun koyucunun konuyu olumsuz bir biçimde düzenlediğini belirterek büyük anne ve babaların mahkemeye başvurarak çocukla kişisel ilişki kurulmasını isteme hakkına sahip olmadıkları sonucuna varmıştır (Oğuzman-Barlas, 2013:99). Dolayısıyla yasa koyucunun bilinçli bir şekilde çekirdek aileyi aile olarak kabul ettiğini ve geniş aileyi kendi aile kavrayışı içinde değerlendirmedeğini yargı ortaya koymakta, kendisi de bu yaklaşımı onaylamakta ve sürdürmektedir. Ancak sosyolojik anlamda Türkiye’de geniş aile olmasına rağmen politik olarak çekirdek ailenin hukuk düzenlemeleriyle dayatılması söz konusudur. Eğer İsviçre yargısı gibi aksi yönde karar verseydi büyük anne ve babaların çocukla kişisel ilişki kurma isteme hakkı tanınmayacaktı. Burada problem olgusal gerçeklikte büyük anne ve babaların çocukla kişisel ilişki kurma haklarının olduğu kabul edilse bile, hukukun bu durumu tanımaması durumunda geniş aile olgusunun aile kavramı ve kavrayışları içerisinde kabul edilmemesidir. Bu örnekten de hareketle aslında ailenin ne olduğu sosyolojik olarak değil hukuki ve siyasi olarak belirlenmektedir. Nussbaum’un görüşü de bu yöndedir. Ancak Rawls tüm yazılarında ailenin hukuksal kurgusunu gözardı etmek eğilimindedir ve Nussbaum bu konuda Rawls’u eleştirmektedir.

C. Rawls’un son yazıları

Rawls 1997 yılında yayımlanan son dönem çalışmalarından olan *Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması* adlı makalesinde aile kavramını kamusal aklın faydasını ve kapsamını açıklamak için ele almıştır (Rawls, 1997: 765-807). Benzer şekilde 2001 yılında yazdığı *Justice as Fairness-A Restatement* adlı kitabında da aynı yaklaşımını devam ettirmiştir (Rawls, 2001: 162-168). Her iki çalışma da Rawls’un feministlere ilk açık cevapları niteliğindedir (Okin, 2004:1564). Rawls “adaletin ilkelerinin aileye uygulanamaz” olduğunu düşünmenin hatalı bir anlayış olduğunu belirtmektedir (Rawls, 2001:166). Rawls aynı zamanda ailenin bir toplumda kültürü kuşaktan kuşağa düzenli bir biçimde geçiren temel bir yapı olduğunu belirtir. Ailenin temel işlevi makul ve

etkili bir biçimde çocuk yetiştirmek ve bu çocukların geniş bir kültür ortamında ahlaki gelişmelerini ve eğitimlerini sağlamaktır. Rawls ahlaki gelişimin evrelerinin hakkaniyet olarak adaletle ilişkisi bağlamında ele almıştır (Rawls, 1999:bölüm 70-76). Aile toplumu devam ettirmek için yeterli sayıda vatandaşı besleyip geliştirmelerini güvence altına almak zorundadır. Okin'e göre Rawls ilk defa ev-içi emeğin toplumsal olarak gerekli bir emek olduğunu kabul etmiştir (Okin, 2004: 1564). Söz konusu özellikleri yerine getiren ailelerin tekeşli, heteroseksüel ya da başka bir özellikli olduğunu belirtmemektedir. Rawls çocukların ahlaki gelişim evrelerini sağlayabilen tüm ailelerin kabul edilebilir olduğunu düşünmektedir. Ancak normal olanın anne-baba ve onların ahlaki ve toplumsal otoritesi altındaki çocuk/larından oluştuğunu belirtmektedir (Rawls, 2003:171).

Feministlerin en çok eleştirdiği konu Rawls'un aile yaklaşımını siyasal adaletle ilişkilendirmemesidir. Okin adalet ilkelerinin aile için geçerli olmadığını ve dolayısıyla Rawls'un belirttiği usulle ortaya çıkan adalet ilkelerinin kadın ve çocuklara eşit adalet sağlamayacağını belirtmektedir (Okin, 1989: 90-93; Rawls, 2003:171). Rawls Okin'in eleştirisine katılmaz. Rawls itirazı aile ve kiliseler arasında analogi kurarak açıklamaktadır. Bir dini liderin siyasal adalet ilkeleriyle seçilmesi gerekemeyebilir. Ancak adalet ilkeleri kilise yönetimine bir takım sınırlamalar getirebilir. Kilisenin üyelerini temel hak ve özgürlükleri korunur. Benzer şekilde ailenin de iç yaşamını siyasetin ilkeleri doğrudan belirlemez. Ancak aile bireyleri, birer vatandaş olmaları nedeniyle temel hak ve özgürlüklere sahip olmak açısından eşittirler (Rawls, 2003:170-171).

Rawls son yazılarında aile içinde adalet ve adaletsizliği tartışır gibi gözükmektedir. Ancak adalet ilkelerinin temel yapıya doğrudan uygulanması gerekliliğini belirtirken, içsel alana -ki aileyi bu alanlardan birisi olarak kabul eder- doğrudan uygulanamayacaklarını tekrar belirtir. Bu kafa karıştıran yaklaşım feministlerce eleştirilmiştir. Okin Rawls'un son yazılarında aile içi adalet konusuna ilişkin belirsizliği ortaya koymuş ve kendi görüşlerini liberal feminist perspektiften kısaca ele almıştır. Öncelikle Rawls'un aile ve diğer özel kurumlar arasında kurduğu kıyası ele almaktadır. Okin'e göre aile bireyin kendi iradesiyle içerisinde bulunduğu bir kurum değildir. Aile kurumuna giriş ve çıkış, üniversiteye giriş ve çıkışa benzememektedir. Örneğin boşanma olayı ne kadar sorunsuz atlatılırsa atlatılsın, üniversiteden mezun olmayla önemli farklılıklar taşır. Benzer şekilde evlenmekle bir üniversitede ders vermeye başlamak arasında da ortaklıklar olmakla birlikte farklılıklar kıyas yapılımasını zorlaştırmaktadır. Ancak Rawls temel sosyal kurumların üyelerinin doğumdan itibaren fırsatlarını belirlediğini, diğer bir ifadeyle vatandaşların karakterlerini ve amaçlarını şekillendirdiğini belirtir. Rawls aileyi sosyal kurumlar içerisine yerleştirmez. Zira aileyle ilişki diğerlerinden farklı bir gönüllülük ilişkisidir. Rawls aileyi temel yapılar içerisine yerleştirmekte ve daha sonra gönüllülük ilişkisi bağlamında dışarıda tutmaktadır. Bu karışıklığı Okin de netleştirememekte ve eleştirmektedir (Okin, 2004:1567).

Sonuç

Feminist düşünürler anaakım liberal teorinin ev-içindeki geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin yarattığı adaletsizlikleri görmezden gelmesini ve bu nedenle ortaya çıkan eril üstünlüğün devamını sorgulamışlardır. Yine bu eşitsizlik olgusu bağlamında kadınların ekonomik ve siyasi alanlardaki dezavantajlı konumlarının altı çizilmiştir. İlk kuşak sorgulama bunu kamusal ve özel alan arasındaki liberalizmin yaptığı keskin ayrıma bağlamışlardır. Rawls'un liberalizminin bütün bu eleştiriler belirginlik kazanmışken aynı şekilde devam etmesi feministleri yeniden yazmaya teşvik etmiştir.

McClain, Nussbaum ve Okin anti-liberal perspektiften yapılan feminist eleştirilerden farklı olarak liberalizm içinden Rawls'un teorisini eleştirmişlerdir (Okin, 2004:1547). Ancak liberal teorisyenlerin aile içi sorunları görmezden gelme eğilimlerinin 20. yüzyılda devam etmesi şaşırtıcıdır. Tüm çalışmalarına genel olarak bakıldığında, Rawls'un dağıtıcı adalet ilkelerinin ailenin iç ilişkilerine uygulanmasını kabul etmediğini belirtilebilir. Bu yaklaşım feministler dışında tüm Rawls takipçileri ve hatta Rawls eleştirmenleri tarafından da paylaşılmaktadır (Sandel, 2014). Ancak Okin gibi aile içinde adalet sorunu üzerine düşünenler, adalet ilkelerinin neden ev içine ulaşmadığını sorgulamaktadır ve anlaşılan bu gidişle sorgulanmaya devam edeceklerdir (Okin, 2004:1568). Zira liberalizmin feminist amaçlarla uyumsuz olmak zorunda olmadığını düşünmektedirler (Brake, 2004:309). Bu bağlamda liberal devletlerin ve hukuk sistemlerinin toplumsal cinsiyetten kaynaklanan adaletsizleri görmesi ve ortadan kaldırması konusunda umudun devam ettiği söylenebilir. Liberal perspektifle ortaya konulmuş nötrlük iddiasındaki hukuk normlarının ve uygulamasının yarattığı adaletsizlik devam ettikçe liberal feministlerin liberalizmi dönüştürme çabaları da devam edecek gözükmektedir.

Hukuk normlarını ve yargı kararlarını liberal felsefeyle temellendiren hukukçular Marksist feministlerin liberal teoriye yönelik eleştirilerini dikkate almamaları beklenebilir. Ancak liberal feministlerin liberal teoriye yönelik eleştirilerinin liberal hukukçular tarafından dikkate alınması gerekmektedir. Aksi halde toplumsal cinsiyetten kaynaklanan sorunlara gerek klasik ve gerekse çağdaş liberalizmin temel kavramlarıyla çözüm getirilmesi zor gözükmektedir. Özellikle özel alandaki toplumsal cinsiyet temelli şiddetin görünür kılınması ve mücadelesinde liberal feministlerden gelen eleştirinin ciddiye alınmasını zorunlu kılmaktadır. Aksi halde insan hakkı ihlali toplumsal cinsiyete dayalı şiddet hukuk aracılığıyla sürdürülmeğe devam edecektir.

Notlar

¹ Feminist Hukuk Teorisi kavramı ilk defa A.B.D'de 1978 yılında Ann Scales tarafından kullanılmıştır. Scales söz konusu makalesinde *jurisprudence* kavramını *hukuk teorisi* anlamında kullanmıştır (Scales, 1980-1981). Kavramın hukuk dilindeki varlığı yaklaşık kırk yıl öncesine dayanmakla birlikte kavramın içeriğine ilişkin tartışmaların feminist teorinin doğduğu 18.yy sonuna

götürebilmek mümkündür. Zira feminist teori kadın hareketinden kadın hareketi de hukuksal mücadeleden bağımsız düşünülemez. 1960'larda hukuk fakültesinde öğrenci olan ve aynı zamanda kadın hareketi içerisinde yer alan feministler öğrencilikleri sonlandıktan ve meslek hayatlarına başladıklarında hem hukuk pratiğinde hem de akademik hukuk yazınında toplumsal cinsiyetten kaynaklanan sorunları görünür kılmaya devam etmişlerdir (Schneider, 1993:511-512). 1983 yılında *Eleştirel Hukuk Çalışmaları* toplantılarından birisi feminist hukuk çalışmalarına ayrılmıştır. Böylece resmi olarak feminist hukuk teorisi kavramsal olarak hukuk tarihinin içerisinde yerini almıştır (Gürgey, 2014).

² Eleştirel hukuk çalışmaları 1970'li yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde konferanslar serisiyle ortaya çıkmıştır. Anaakım hukuk kavrayışlarına yönelik radikal bir tepkidir. Bu tepkiyi verenler kendilerini *crits* olarak tanımlanmaktadır (bkz. Freeman, 2014:13. Bölüm).

³ John Rawls 81 yıllık yaşamında çok sayıda makale ve kitap yazmıştır. Söz konusu çalışmalar 20.yy siyaset felsefesini oldukça etkilemiştir. Rawls'un eserlerine atıf yapan beş binin üzerinde makale ve kitap bulunmaktadır. Özellikle İngilizce konuşulan ülkelerde, Rawls'un eserlerine atıf yapılması kimilerine göre kaçınılmazdır (Borovalı, 2003).

⁴ Kamusal/özel alan ayrımı muhtemelen her toplumda vardır. Ancak ayrımın çizgisi konusunda farklılıklar bulunmaktadır (Poole, 1993: 69-70). Kamusal ve özel arasındaki ayrım toplumsal cinsiyet konusunda da önemli bileşendir. Örneğim antik yunan düşüncesinde polis (kamusal alan) erkeklerin yönetim alanı, oikos (hane) kadınların ve çocukların yeri olan ev içidir (Arendt, 1994, II. Bölüm; akt. Berktaş, 2012: 38-39). Batı siyaset felsefesindeki kamusal/özel ayrımının kullanımına ilişkin temel feminist eleştiri için bkz. Elshtain, 1993; Okin, 1989; Pateman, 1989; Landes, 2003: 28-39.

⁵ Elbette Rawls'un adalet teorisi yaklaşımına eleştiriler sadece feministlerden gelmemiştir. Bilakis feminist eleştiri Rawls'un adalet teorisine yönelik eleştirilerden en az bilinenidir. En çok bilinen ise cemaatçi eleştirilerdir. Alasdair MacIntyre'in öyküsel benlik yaklaşımı (MacIntyre, 2001), Michael Sandel'in "engellenmemiş benlik" eleştirisi (Sandel, 1994: 14-20) liberalizmin bireyi yoğuran ve kendisini yetiştiren toplumdan bağımsız olarak kavramasını eleştirmektedir. Feminizm cemaatçilerin liberalizmin birey yaklaşımına yönelik eleştirisine katılmaktadır. Feministler açısından da liberal birey kavrayışı sorunludur. Ancak onlar eleştirileri farklı şekilde temellendirmektedirler. Şeyla Benhabib'in de belirttiği gibi feministlere göre Batı siyaset felsefesinde birey hep eril cinsiyet modelleri üstüne kurulmuştur (Benhabib, 1999: 12).

⁶ Söz konusu eleştiriler için bkz. Sandel, 2014; Taylor, 1985.

⁷ Martha Nussbaum *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership* adlı kitabında kendisini Rawls'un öğrencisi olarak tanımlamış ve kitabını Rawls'un anısına atfetmiştir (Nussbaum, 2006; Botting, 2013: 113).

⁸ Kapasite yaklaşımı Amartya Sen tarafından geliştirilmiştir. Ancak Nussbaum'un da belirttiği gibi farklı bakış açılarından bu yaklaşım ele alınabilir. Kapasite yaklaşımının başlıca özelliği insanların ne yapabileceklerine veya ne olabileceklerine ilişkin vurgudur. Neo-liberal ve faydacı politikarlardan farklı olarak birey kalkınma için araç değil, amaç haline gelmektedir. Kalkınma politikalarının insani kapasitelerin gerçekleştirilmesine odaklanması amaçlanmaktadır (Nussbaum, 1998: 40-42). Nussbaum kapasite yaklaşımını Aristotelesçi bir bakış açısıyla ele almaktadır. Zira O'na göre Aristoteles felsefesi siyasi argümanın temelini şekillendiren insani işlev (functioning) ve kapasite kavramlarının temelidir. Nussbaum Aristoteles'in liberal siyasi teorisinin gelişmesine önemli etkisi olduğunu düşünmekle birlikte, insan onuru ve özgürlüğü konusunda liberal olmaması nedeniyle teorisinde Kant ve Rawls üzerinden şekillendirdiğini belirtmektedir (Nussbaum, 1998: 23-24). Sen'e göre: "... Aristotelesçi kökleri olan "işlevler" kavramı, bir insanın yapmaya ya da olmaya değer verebileceği çeşitli şeyleri ifade etmektedir. Değer verilen işlevleri yeterli beslenme ve önlenbilir hastalıklara yakalanmama gibi temel işlevlerden, topluluk hayatına katılabilme ve öz saygı duygusuna sahip olma gibi karmaşık etkinlik ya da kişisel durumlara kadar değişik biçimler alabilir. ... Bir kişinin "kapasitesi" o kişiyi başarması mümkün olan alternatif işlev bileşimlerini anlatır. Bu durumda kapasite bir tür özgürlüktür; alternatif işlev bileşimlerini başarmak için gerekli olan temel özgürlük (ya da fazla şekli olmayan biçimde, çeşitli yaşam tarzlarını gerçekleştirme özgürlüğü). Sözgelimi oruç tutan zengin bir kişi, yeme ve içme bakımında zorunlu olarak açlık çeken yoksul bir kişiyle aynı işlevsel kazanıma sahiptir. Ancak

birinci ikincisinden farklı bir “kapasite kümesi”ne sahiptir(birinci en iyi şekilde yemeği seçebilir ve gayet iyi beslenebilirken, ikincisi bunu yapamaz)”(Sen, 2004:109-110).

Kaynakça

- Arendt H. (1994). *İnsanlık Durumu* (Çev: Şener B.S.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Benhabib Ş.(1999). *Modernizm, Evrensellik ve Birey* (Çev: Küçük M.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Berktaş F. (2012). *Tarihin Cinsiyeti*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Borovalı M.(2003). John Rawls ve Siyaset Felsefesi. İçinde, İçinde, Rawls J., *Halkların Yasası ve Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması* (Çev: Özbek M.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları: ix.
- Botting E.H.(2013). Rawls on International Justice. İçinde, Abbey R. (Ed.), *Feminist Interpretations of John Rawls*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press: :115-132.
- Boucher J.(2003). Male Power and Contract Theory: Hobbes and Locke in Carole Pateman’s The Sexual Contract. *Canadian Journal of Political Science*, 36(1): 23-38.
- Brake E. (2004). Rawls and Feminism: What Should Feminists Make of Liberal Neutrality. *Journal of Moral Philosophy*, 1(3): 293-309.
- Brennan T.& Pateman C.(1979). Mere Auxiliaries to the Commonwealth: Women and the Origins of Liberalism. *Political Studies*, 27(2):183-200.
- Chambers C. (2013). The Family as a Basic Institution- A Feminist Analysis of the Basic Structure as Subject. İçinde, Abbey R. (Ed.), *Feminist Interpretations of John Rawls*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press: 75-95.
- Donovan J. (1997). *Feminist Teori* (Çev: Bora A.; Ağduk Gevrek M. & Saylan F.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Elshtain J.B.(1993): *Public Man Private Woman: Women in Social and Political Thought*. Princeton: Princeton University Press.
- English J. (1977). Justice Between Generations. *Philosophical Studies*, 31(2): 91-104.
- Exdell J.(1994). Feminism, Fundamentalism and Liberal Legitimacy. *Canadian Journal of Philosophy*, 24(3): 441-463.

- Freeman M.D.A (2014). *Introduction to Jurisprudence* (9th ed.). UK: Sweet and Maxwell.
- Lloyd G. (1996). *Erkek Akıl* (Çev: Özcan M.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Green K.(1986). Rawls, Women and Priority of Liberty. *Australasian Journal of Philosophy*, 64:26-36.
- Gürgey İ.(2015). Feminist Hukuk Teorisi Nedir? *Hukuk Kuramı*, 1(5): 28-44.
- Hirshman L.R.(1994). Is the Original Position Inherently Male-Superior? *Columbia Law Review*, 94(6): 1860-1881.
- Kearns D. (1983). A Theory of Justice - And Love; Rawls on the Family Politics. *Australian Journal of Political Science*, 18(2): 36-42.
- Landes J.(2003). Further Thoughts on the Public/Private Distinction. *Journal of Women's History*, 15(2): 28-39.
- MacIntyre A.(2001). *Erdem Peşinde* (Çev: Özcan M.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- MacKinnon C.(2003): *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru* (Çev: Yöney T.; Yücesoy S.). İstanbul: Metis Yayınları.
- McClain L.C.(1991-1992). 'Atomistic Man' Revisited: Liberalism, Connection and Feminist Jurisprudence. *Southern California Law Review*, 65:1173-1264.
- Minow M.(1994). *Making All The Difference: Inclusion, Exclusion, and American Law*. Ithaca: Cornell University Press.
- Moller Okin S. (2013). *Women in Western Political Thought*. Princeton University Press.
- Nussbaum M.(1998). *Sex and Social Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Nussbaum M.(2003). Rawls and Feminism. İçinde, Freeman S. (Der.), *The Cambridge Companion to Rawls*. Cambridge: Cambridge University Press:488-520.
- Nussbaum M.(2006). *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge: Harvard University Press.
- Nussbaum M(2008). *Women and Human Development- The Capabilities Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oğuzman K. & Barlas N.(2013). *Medeni Hukuk*. İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Okin S.M. (1989). *Justice, Gender and Family*. New York: Basic Books, Inc., Publishers.

- Okin S.M.(1994). Political Liberalism, Justice and Gender. *Ethics*, 105(1):23-43.
- Okin S.M. (2004). Justice and Gender: An Unfinished Debate. *Fordham Law Review*, 72: 1537-1567.
- Okin S.M. (2005). 'Forty Acres and A Mule' for Women: Rawls and Feminism. *Politics, Philosophy and Economics*, 4(2): 233-248.
- Pateman C.(1988). *Sexual Contract*. Cambridge: Polity Press.
- Pateman C.(1989). *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Pateman C.(2004). Kardeşler Arası Toplumsal Sözleşme (Çev: Bora A.). İçinde, Keane J. (Der.), *Toplum ve Devlet ve Sivi*. Ankara: Yedi Kıta Yayınları: 119-146.
- Poole R. (1993): *Ahlak ve Modernlik* (Çev: Küçük M.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Rawls J. (1997). The Idea of Public Reason Revisited. *The University of Chicago Law Review*, 64(3): 765-807.
- Rawls J. (1999). The Idea of Public Reason Revisited. İçinde, Freeman S. (Der.), *John Rawls: Collected Papers*. Massachusetts: Harvard University Press: 573-615.
- Rawls (1999). Fairness to Goodness. İçinde, Freeman S. (Der.), *John Rawls: Collected Papers*. Massachusetts: Harvard University Press: 267-285.
- Rawls J. (1999). *A Theory of Justice*. USA: Harvard University Press.
- Rawls J. (2001). *Justice As Fairness-A Restatement* (Ed. Kelly E.). Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rawls J. (2003). Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması. İçinde, Rawls J., *Halkların Yasası ve Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması* (Çev: Özbek M.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları: 143-194.
- Rawls J.(2006): *Siyasal Liberalizm* (Çev: Bilgin M.F.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayını.
- Sam N.(2008). Yoksulluğa Bir Yaklaşım Biçimi: Kapasite Yaklaşımı. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27: 59-70.
- Sandel M.(1994). Şekli Cumhuriyet ve Engellenmemiş Benlik. *Mürekkep*, 1:14-20.

- Sandel M. (2014). *Liberalizm ve Adaletin Sınırları* (Çev: Zeybekoğlu A.E.). Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.
- Scales A. (1980-1981). Towards a Feminist Jurisprudence. *Indiana Law Journal*, 56(3): 375-444.
- Schneider E. (1993). The Dialectic of Rights and Politics: Perspectives from the Women's Movement. İçinde , Kelly D. (Ed.), *Feminist Legal Theory-Foundations*. Weisberg, Philadelphia: Temple University Press:507-528.
- Schneider E. (2000). *Battered Women and Feminist Lawmaking*. New Haven&London: Yale University Press.
- Schwartzman L.H.(2013). Feminism, Method and Rawlsian Abstraction. İçinde, Abbey R. (Ed.), *Feminist Interpretations of John Rawls*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press: 40-56.
- Sen A. (2004): *Özgürlükle Kalkınma* (Çev: Alogan Y.). İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- Taylor C. (1985): *Philosophy and Human Sciences: Philosophical Papers* (Cilt II). Cambridge: Cambridge University Press.
- Weisberg K. (Der.)(1993). *Feminist Legal Theory*. Philadelphia: Temple University Press.
- Weisberg K.(1993). Introduction. İçinde, Weisberg D.K. (Ed.), *Feminist Legal Theory-Foundations*. Philadelphia: Temple University Press: xv-xx.
- Young I.M. (1987). Impartiality and Civic Public. İçinde Benhabib Ş. & Cornell D. (Ed.), *Feminism as Critique*. Minneapolis: University of Minnesota Press: 57-76.